
ІСТОРІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

УДК 37 «16»(091) (О. Пругавін)

Наталія Шарошкіна

ІДЕЇ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРОСВІТНИЦТВА О. ПРУГАВІНА

Умови розвитку сучасного суспільства сприяють тому, що безпосереднє спілкування читача з книгою замінюється знайомством з її змістом за допомогою віртуальної реальності. Разом із тим бібліотеки завжди були і залишаються найважливішим елементом культури, а читання – інструментом для підвищення інтелектуального потенціалу суспільства. Народні бібліотеки визначаються в історичній педагогічній літературі як важливий засіб позашкільної освіти населення. Саме вони на рубежі століть допомагали у поширенні грамотності населення, забезпечували процес «освіченості» для суспільства.

Київщина другої половини XIX ст. територіально належала до Російської імперії. Тому буржуазні реформи Росії другої половини XIX ст. зачепили всі сфери економічного, політичного та культурного життя суспільства Київщини. Базові зміни в економіці, проникнення капіталістичних відносин у традиційний уклад народного життя, лібералізація державної правової системи привели до радикального переосмислення у широких громадських колах значення народної просвіти й освіти. Капіталістичний уклад життя об'єктивно вимагав високоякісного культурного рівня та більш високої освіченості громадян. Інтелігенція (вчителі, лікарі, агрономи, інженери, духовенство та інші) обирала одним із головних напрямів своєї громадської діяльності народне просвітництво. Населення країни, здебільшого неграмотне, поступово приходило до усвідомлення реальної користі освіти. Наслідком цього було зародження та розвиток народних бібліотек. Вже після 1861 р. зусилля суспільства та громадських організацій спрямовувалися переважно на розповсюдження грамотності, тому одним із важливих напрямів діяльності органів місцевого управління була культурно-освітня робота. Великі надії покладалися на безкош-

товні бібліотеки-читальні, тобто народні бібліотеки, метою яких було поширення знань через читання.

Вітчизняні науковці зверталися до вивчення розвитку бібліотек: дореволюційних публічних (А. Волинець [1]), педагогічних бібліотек (П. Рогова [6]), бібліотек для дітей (М. Зніщенко [3]), регіональних мереж (Г. Бородіна – південь України [5]). Однак наукова проблема «народні бібліотеки Київщини» мало вивчена.

До революції 1917 р. вивчення діяльності бібліотек входило в більш ємке поняття «позашкільна освіта», тому дослідженнями в галузі бібліотечної справи займалися діячі народної освіти, культури та просвітництва. Важливе місце серед досліджень того періоду належить працям С. Русової (1856 – 1940 рр.), М. Чехова (1858 – 1889 рр.), М. Рубакіна (1862 – 1946 рр.), С. Сірополко (1872 – 1959 рр.).

Одним із них був Олександр Степанович Пругавін (1850 – 1920 рр.) – видатний дослідник розколу та старообрядництва і народної освіти, публіцист. У своїх працях про розкол О. Пругавін ратував за безумовну віротерпимість і повну рівноправність розкольників. Дослідник дійшов висновку, що народ шукав опору проти гноблення і насилля у релігійному світогляді. Як і всі «народники», він вважав просвіту та моральне оновлення людини вирішенням цієї проблеми. Не маючи можливості продовжувати дослідження сектантства, О. Пругавін звернувся у 1888 р. до вивчення грамотності простого народу. Для цього окремо видав «Програму для збирання відомостей про те, що читає народ» (1888 р; 2-е вид. – 1891 р.); «Запити народу і обов'язки інтелігенції в області розумового розвитку і освіти» (1890 р.; 2-е вид. – 1895 р.).

Ще одне важливе джерело – це книга, до якої увійшли надзвичайно цінні статті про вільні селянські школи, про лубочну літературу, про публічні читання для народу та ін. Вони друкувалися в різних почасових виданнях, переважно в «Російських Відомостях» і «Російських Думках»; «Законах та довідкових відомостях про початкову народну освіту» (1898 р.) [9.] Але основною роботою про народну освіту О. Пругавіна у наукових колах прийнято вважати «Запити народу і обов'язки інтелігенції у галузі освіти і виховання». Дослідник присвятив свою книгу пам'яті найвідомішого видавця і просвітителя Миколи Івановича Новікова. Вона важлива як перше дослідження тенденцій розвитку народної освіти, її становища в кінці ХІХ ст. і ставлення самого народу до цього поняття. Наукова праця поклала основу дослідженням у цій галузі, сприяла формуванню громадської думки з питань початко-

вої освіти та впливу цієї думки на владу. «Запити народу...» викликали полеміку з боку відомого історика літератури О. Пипіна, (1833 – 1904 рр.), який вказав на низку недоліків книги – на відділення «народу» від «інтелігенції». Але О. Пругавін вважав, що народ знаходиться на низькому рівні інтелектуального розвитку, тому подібне протиставлення освіченої, інтелігентної частини суспільства і народної маси, позбавленої простої грамотності, мало певний сенс.

Наприкінці ХІХ ст. з'явився термін «позашкільна освіта», яким позначали сукупність усіх видів просвітницької діяльності, спрямованих на широкі верстви населення. Одним із перших випадків використання цього терміна стала доповідь із заголовком «Позашкільна освіта», яку виголосив Г. Фальборк (1864 – 1942 рр.) на засіданні Санкт-Петербурзького комітету грамотності (1893 – 1894 рр.) [2, с. 14]. У такому ж значенні використав поняття «позашкільна освіта народу» і О. Пругавін у передмові до другого видання книги «Запити народу й обов'язки інтелігенції в області розумового розвитку й освіти» (1895 р.). До цього виду освітньо-просвітницької діяльності він відносив «видання книг та картин і розповсюдження їх у народному середовищі, влаштування бібліотек, читалень і книжкових складів, організацію народних читань тощо» [7, с. 12]. Отже, О. Пругавін вважав основним обов'язком інтелігенції (освіченої людини) організацію «позашкільної освіти народу», яка б мала завдання сприяти розповсюдженню знань серед народних мас і служити справі розумового розвитку тієї частини населення, яка вже перейшла шкільний вік.

У 80-90-ті рр. ХІХ ст. виник рух серед освітян «ходіння в народ», який сприяв підвищенню грамотності та збудженню інтересу до вивчення смаків народу. Тому виникла ідея розпочати вивчення цієї проблеми. О. Пругавін уперше на теренах царської Росії, до складу якої входила Київська губернія, розробив «Програму для збирання відомостей про те, що читає народ і як він ставиться до школи і книги» [9]. Ця програма була широким соціологічним дослідженням, що могло проводитися на території країни. У ній О. Пругавін прагнув з'ясувати поширеність читання в народному середовищі, вивчити читацькі смаки, проаналізувати джерела друкованої продукції того часу та ін. Матеріали, зібрані за цією програмою особисто автором, лягли в основу книги «Запити народу й обов'язки інтелігенції у галузі освіти і виховання». У ній показано, що прагнення народу до грамотності не задовольнялося через малу кількість народних училищ і відсутність коштів на цю справу в земства. Тому народ сам почав зводити власні школи і залучати вчителів.

лів зі свого середовища. З іншого боку, в книзі розглянута практика публічних читань для народу, організованих інтелігенцією та викладачами, наприклад, проаналізована діяльність Київських народних читань за 10 років (з 1882 по 1892 рр.) [9].

О. Пругавін зазначає, що Комісія з народних читань була відкрита згідно з «Правилами про влаштування народних читань у губернських містах» (1876 р.) з дозволу Попечителя Київського навчального округу професора П. Олексієва [8, с. 116, 117].

За структурою О. Пругавін розподілив читання на:

- читання релігійно-моральні («Початок християнства на Русі», «Батькам і мамам про дітей» та ін.);
- читання історичні («Володимир Мономах і його «Заповіт», «Про Київську давнину», «Вітчизняна війна 1812 року» та ін.);
- біографії письменників (М. Ломоносова, І. Крилова, О. Пушкіна);
- читання етнографічного характеру («Про сербів і про болгар»);
- читання з природознавства («Про затемнення сонця та місяця», «Про зірки та планети»);
- читання з медицини та гігієни («Про тісні та сирі квартири», «Перша допомога у нещасному випадку» тощо);
- читання творів класичних і сучасних письменників, які написані спеціально для народної аудиторії («Ніч перед Різдвом» М. Гоголя, «Де любов, там і Бог» Л. Толстого та ін.), [8, с. 117, 118.]

Отже, більша частина читань мала суто науковий характер, метою яких було дати елементарну інформацію з головних галузей знання та збудити у слухачів цікавість до неї. Другою метою читань стала необхідність отримати відвідувачам естетичну насолоду, виробити у слухачів художні смаки. Для цього залучалися місцеві військові хори, показувалися «туманні картини» (зародки кінематографу), влаштовувалися місцеві народні танці. Таким чином, Комісія з народних читань співпрацювала з місцевими органами влади, різними освітніми та культурними закладами і використовувала найсучасніші для того часу прилади та технічні прийоми ознайомлення з новими досягненнями людства у галузі освіти і техніки. Все це разом дозволяло зрозуміти смаки та читацькі вподобання народної аудиторії.

Великої уваги вчений приділяв статистичній звітності щодо Київських народних читань. Так, у 1891 р. було проведено 26 читань, із них 17 – у 3 пунктах м. Києва (Поділ, Контрактний дім, Хрещатик). Платних відвідувачів на них було 3010, у середньому на кожне читання – 177, безкоштовно – не менше 100 солдатів. Збір коштів від

проведених 17 читань склав 182 руб. 20 коп. На Печерську в малій аудиторії було платних слухачів 402, у середньому на кожне читання – 45. Всього оплати – 36 руб 65 коп. Кошти Комісії з народних читань налічували 2367 руб., з них витрачено – 492 руб. 87 коп. За 10 років відбулося 228 читань, в середньому на кожне читання – 23 на рік, платних слухачів усього 57110. Збір коштів був – 3628 руб. 70 коп., середня кількість на кожне читання – 16 руб. 05 коп. Використано всього коштів – 5000 руб., у середньому на кожне читання – 21 руб. 55 коп. [8, с. 122].

З наведеної статистики можемо зробити висновок, що на читання були використані невеликі кошти Комісії, значна їх сума надходила від благодійників та від оплати самими відвідувачами. Тому О. Пругавін називав одним із великих «гальм» справи народних читань мізерні кошти та недостатню увагу з боку Міністерства народної освіти.

Значної ваги книзі надав аналітичний матеріал з основних проблем народної освіти того часу. О. Пругавін підкреслював, що влаштовувачі народних бібліотек і читалень залежали від 3 відомств: навчального округу, духовного відомства, Міністерства внутрішніх справ, серед яких не було чіткої співпраці. Це гальмувало швидке відкриття народних бібліотек і читалень. Кількість книг за дозволом каталогів Міністерства народної освіти для бібліотек була дуже обмеженою.

Також у книзі вміщені нариси про розносну книжкову торгівлю, яку здійснювали офені (торговці дрібницями з галантерейним і мануфактурним товаром, книгами, лубочними картинками, що мандрували селами) та книгоноші. У дослідженні проаналізовано маршрути їхніх пересувань, репертуар розносної торгівлі в окремих регіонах, прибутковість такого виду промислу, ставлення читачів до лубочної та класичної літератури та ін. [8].

Великим окремим розділом автор надав відомості про народні бібліотеки та читальні. Чіткого аналізу їх діяльності ми не прослідковуємо, але загальні проблеми щодо можливостей відкриття і роботи можна виокремити.

Головною проблемою народних бібліотек, за О. Пругавіним, було відкриття самих бібліотек, час роботи, місце розташування, організація бібліотечної роботи, наповнення фондів та їхні користувачі. Відкриття народних бібліотек залежало від 3 відомств, тому будо повільним. Час роботи таких бібліотек не був зручним (бібліотеки закривалися о 9 годині ранку), тому основна маса користувачів – це вихованці навчальних закладів. Інші мали змогу прийти до бібліотек лише на

свята. У багатьох випадках народні бібліотеки розташовувалися при школах, тому доросле населення не мало доступу до них. Книги не видавалися додому та час читання був обмежений. Фонди склалися на підставі схвалення Наукового комітету Міністерства народної освіти. Список наявних книг був дуже обмеженим, тому літератури місцевого характеру в них не було. Зважаючи на ці обставини користувачами народних бібліотек було населення лише шкільного віку. Все це, за О. Пругавіним, обмежувало і стримувало розвиток народних бібліотек [8, с. 226–263].

Розуміючи важливість знання законодавчої бази для організації та роботи народних бібліотек, О. Пругавін опублікував у додатках до книги деякі офіційні документи, що стосувалися шкільної справи і поширення грамотності: циркуляри, положення, інструкції, списки дозволених книг, статuti бібліотек.

Таким чином, книга О. Пругавіна «Запити народу й обов'язки інтелігенції у галузі освіти і виховання» стала однією з визначних праць із розповсюдження просвітницьких ідей «освіченої інтелігенції» та вивчення народного читання. На той час це був сміливий погляд у майбутнє, який доводив, що розвиток освіти народу повинен бути справою «освіченого люду». За О. Пругавіним, ця місія покладалася на представників інтелігенції.

Дослідник схилився до думки, що в існуючому тоді вигляді звичайні школи дорослі відвідувати не могли. Для їхньої просвіти були потрібні нові форми і способи просвітництва: курси, народні читання, народні бібліотеки, недільні школи. Просвітництво він розглядав як інструмент боротьби з невіглаством і масовою неписьменністю. Він вважав великою проблемою, що народні бібліотеки-читальні створювалися на основі існуючої мережі шкільних бібліотек, їхній фонд був обмежений каталогом дозволеної для використання в народних бібліотеках літератури, постійного оновлення якої не відбувалося, а фінансування було недостатнім і непостійним.

Отже, швидкий розвиток промисловості й економіки, зростання матеріального виробництва, оновлення форм і методів господарювання в аграрній сфері тощо потребували кваліфікованих робітників, грамотних службовців, тому ставилися високі вимоги до рівня їхньої грамотності, освіти та всебічного розвитку працюючого населення. Наукове дослідження О. Пругавіна доводило, що виникла потреба створення відповідних навчальних закладів та установ, спрямованих, насамперед, на освіту дорослих. Серед них поширення набули: недільні школи, народ-

ні читання, народні бібліотеки, вечірні та повторні школи, народні університети; читальні, курси для неписьменних і малограмотних, науково-популярні лекції для народу, ремісничі курси й ін.

Внаслідок усвідомлення необхідності покращення народної освіти наприкінці XIX ст. відкрилося кілька видавництв народної літератури, збільшився її випуск і зросла торгівля нею, але література для народу займала незначне місце в асортименті книжкової торгівлі. Склалися списки літератури для народного читання, велася робота з їх рецензування, однак вони носили дуже особистісний характер, бо залежали від освіченості та розвитку чиновників. Народні школи обслуговували дорослих селян через учнів. Поширенням літератури займалася переважно інтелігенція. Але всього цього було замало. З'явилася потреба у новому понятті освіти – «позашкільна освіта народу». І це ставало не додатковим видом освіти, а його новою формою.

Посилання:

1. *Волинець, А.* Становлення та розвиток мережі публічних бібліотек України (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *А. Волинець* ; Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. — К., 1998. — 17 с.
2. *Горностаев, П. В.* О теории общего образования взрослых до Октября и первые годы после революции / *П. В. Горностаев*. — М., 1974. — 85 с.
3. *Зніщенко, М.* Становлення та розвиток публічних бібліотек для дітей в Україні (1900 – 1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *М. Зніщенко* ; Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. — К., 1998. — 16 с.
4. *Коробейник // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (84 т. и 4 доп.). — Т. 22А (44). : Оуен – Патент о поединках. — 1897. — 6, С. 481-960, II с., 27 рис. ил., карт. — С.-Пб., 1890–1907. — С. 483-485.*
5. *Мозгова, В.* Бібліотеки ліцеїв України: становлення та розвиток (XIX – XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *В. Мозгова* ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. — К., 2000. — 20 с.
6. *Рогова, П.* Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *П. Рогова* ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К., 2004. — 20 с.
7. *Рубакін, М. О.* Вибране : в 2-х т. / *М. О. Рубакін*. — М. : Книга, 1975. — Т. 2. — 280 с.
8. *Пругавин, О. С.* Запросы народа и обязанности интеллигенции в области образования [Текст] / *О. С. Пругавин*. — 2-е изд., доп. — С.-Пб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1895. — XXIII, 547 с.
9. *Пругавин Олександр Степанович // Вікіпедія. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/?oldid=72603284> (дата звернення: 12.04.2015).*

References (transliterated and translated):

1. *Volynets, A.* Stanovlennia ta rozvytok merezhi publichnykh bibliotek Ukrainy (XIX – poch. XX st.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk (Formation and develop-

- ment of the public libraries network of Ukraine (the 19th – the beginning of the 20th centuries): Author's abstract of Ph. D. thesis in History ; Kiev State University of Culture and Arts. Kyiv, 1998, 17 p.
2. *Gornostayev, P. V.* O teorii obshchego obrazovaniya vzroslykh do Oktyabrya i pervye gody posle revolyutsii (On the theory of general adult education before the October Revolution and the first years after the revolution. Moscow, 1974, 85 p.
 3. *Znishchenko, M.* Stanovlennia ta rozvytok publichnykh bibliotek dlia ditei v Ukraini (1900 – 1939 rr.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk (Formation and development of public libraries for children in Ukraine (1900 – 1939) : Author's abstract of Ph. D. thesis in History ; Kiev State University of Culture and Arts. Kyiv, 1998, 16 p.
 4. Korobeynik (Peddler) // Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary : in 86 volumes. (84 vol. and 4 additional). — Vol. 22A (44). : Owen – Patent about fights. — 1897 — 6, pp. 481-960, II p., 27 fig. ill., maps. — St. Petersburg, 1890-1907. P. 483-485.
 5. *Mozghova, V.* Biblioteky litseiv Ukrainy: stanovlennia ta rozvytok (XIX – XX st.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk (Libraries of high schools of Ukraine: formation and development (the 19th – 20th centuries) : Author's abstract of Ph. D. thesis in History ; Kiev National University of Culture and Arts. Kyiv, 2004, 20 p.
 6. *Rohova, P.* Pedagogichni biblioteky Ukrainy (druha polovyna XIX – 20-ti rr. XX st.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk (Pedagogical Libraries of Ukraine (the second half of the 19th – the 20-ies of the 20th century) : Author's abstract of Ph. D. thesis in History ; National Academy of Sciences of Ukraine, National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskiy. Kyiv, 2004, 20 p.
 7. *Rubakin, M. O.* Vybrane: v 2-kh t. (Selected works: in 2 volumes. Moscow, 1975. Vol. 2, 280 p.
 8. *Prugavin, O. S.* Zaprosy naroda i obyazannosti intelligentsii v oblasti obrazovaniya [Tekst] (People's request and the responsibilities of intellectuals in the field of education). St. Petersburg, 1895. XXIII, 547 p.
 9. Pruhavin Oleksandr Stepanovych (Pruhavin Oleksandr Stepanovych) // Wikipedia. — [Electronic resource]. — Mode of access : <http://ru.wikipedia.org/?oldid=72603284> (date of appeal : 04/12/2015).

Стаття надійшла до редакції 12.05.2015

Н. Шарошкіна

Идеи и теоретические положения просветительства А. Пругавина

В статье рассматриваются просветительские взгляды А. Пругавина. Акцентируется внимание на том, что основой образовательно-просветительской деятельности А. Пругавин видел в издании книг и картин и распространении их в народной среде, устройстве народных библиотек, читален и книжных складов, организации народных чтений. Научное исследование А. Пругавина доказывало, что возникла необходимость создания соответствующих учебных заведений и учреждений, направленных прежде всего на образование взрослых. Народные

школы обслуживали взрослых крестьян через учеников. Такая просветительская деятельность возлагалась исключительно на интеллигенцию. Книга А. Пругавина «Запросы народа и обязанности интеллигенции в области образования и воспитания» стала одной из работ по распространению просветительских идей «просвещенной интеллигенции» и изучения народного чтения.

Ключевые слова: грамотность, народные библиотеки-читальни, народные чтения, воскресные школы, образование взрослых.

N. Sharoshkyna

A. Prugavin's Ideas and Theoretical Principles of Education

The article discusses the educational views of A. Prugavin. Attention is drawn to the fact that the basis of educational activities, according to A. Prugavin, was the publication of books and paintings and distributing them among the people; the equipping of public libraries; reading rooms and book stores; and the organization of popular lectures. A. Prugavin's scientific research proved that there was a need to create appropriate institutions and organizations aimed primarily at adult education. Public schools served adult peasants through students. Such an educational activity relies exclusively on intellectuals. The book by A. Prugavin «People's request and the responsibilities of intellectuals in the field of education» was one of the outstanding works on the distribution of educational ideas of «educated intelligentsia» and studying of national reading.

Key words: literacy, public libraries and reading rooms, popular reading, Sunday school, adult education.

Рецензент – доктор педагогічних наук,
професор Г. П. Васянович